

УДК 94 (438) «1921» + 94 (438) «1931»

О. К. Ягольницька*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ ПОЛЬЩІ 1921 р. ТА 1931 р. І КАРТИНА ЕТНІЧНОГО І КОНФЕСІЙНОГО СКЛАДУ СУСПІЛЬСТВА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Проаналізовано статистичні дані переписів населення Польщі 1921 р. та 1931 р. з метою їх подальшого використання для вивчення політичної та соціально-економічної історії Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: національне питання, Друга Річ Посполита, етнічна структура, перепис населення, етнічні меншини, конфесія.

Проанализованы статистические данные переписей населения Польши 1921 г. та 1931 г. с целью их дальнейшего использования при изучении политической и социально-экономической истории Второй Речи Посполитой.

Ключевые слова: национальный вопрос, Вторая Речь Посполитая, этническая структура, перепись населения, этнические меньшинства, конфессия.

The article is dedicated to the consideration and analysis of the statistic facts of the census in Poland in 1921 and 1931 with a purpose of using them for the study of the political, social and economical history of the Second Rich Pospolyta.

Key words: the national question, the Second Rich Pospolyta, the ethnic structure, the census, the ethnic minorities, the religion groups.

XX ст. стало епохою творення нових держав, які, наче фенікси, відроджували свою незалежність з попелу колишніх століть. Саме Перша світова війна 1914–1918 рр. виявилася каталізатором цих змін, у результаті яких на політичній арені світу з'явилися молоді багатоетнічні держави. І Польща яскраво ілюструє цю тенденцію. Замість розумних методів консолідації багатоманітної нації польське керівництво обрало інший варіант – пошук ворога, яким виявилися такі непольські етноси, як українці, білоруси, євреї, німці, чехи, литовці. А щоб перемогти, як відомо, необхідно знати свого ворога в лице. Тому й не дивно, що тільки Друга Річ Посполита зібрала воедино свої землі, у країні був проведений такий перепис населення, результати якого, в першу чергу, влаштовували владу. Статистичні дані переписів були і залишаються яскравою ілюстрацією міжетнічних та міжконфесійних стосунків всередині суспільства. Інша річ – мета їх збирання, рівень їхньої сумісності та відповідності з реальністю, причини, через які вони сфальсифікуються. Аналіз подібних даних розкриває характер взаємовідносин влади та суспільства, допомагає зрозуміти, як влада вибудовує свою стратегію по відношенню до національних меншин, і як останні себе почувають у якості нетитульної нації в країні. Багатоетнічність залишається яскравою характеристикою та актуальною проблемою і сучасних держав світу, тому, гадаю, не зайвим буде на прикладі польського досвіду прослідкувати взаємовплив простих чисел і важких політичних рішень на долю та історію цілих народів.

Дана стаття є спробою об'єктивно проаналізувати статистичні дані переписів населення Польщі 1921 р. та 1931 р. та обґрунтувати доцільність їх використання при вивченні політичної та соціально-економічної історії міжвоєнного періоду Другої Речі Посполитої. Означені спроби робилися в багатьох дослідженнях, а саме Л. Зашкільняка та М. Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів», Л. Алексієвець «Новітня історія Польщі (1918–1939 рр.)», М. Сивіцького «Історія польсько-українських конфліктів», Д. Ротшильда «Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами», на сторінках останнього, до

речі, подані дані переписів населення у Польщі. Торкалися даних питань також А. Айненкель, Г. Дедурін, М. Гон, М. Кучереп, Г. Мельник, В. Смолей та інші. При цьому кожен з дослідників на власний розсуд трактував результати переписів та їхній вплив на подальшу політику польської влади. Тому, гадаю, не зайвим буде, спираючись на опубліковані на сторінках незалежного культурологічного часопису «І» дані переписів населення Другої Речі Посполитої, окреслити власну точку зору з цього питання.

Відроджена Польща, яка в літературі досить часто іменується Другою Річчю Посполитою, охоплювала територію 388,6 тис. кв. км з населенням 27,2 млн осіб; за цими показниками вона посідала шосте місце в Європі [12, с. 138]. В адміністративному відношенні вона була поділена на 17 воєводств. Умовно можна виокремити чотири великі територіальні комплекси: центральний – Варшава і Варшавське, Лодзинське, Келецьке, Люблінське і Білостоцьке воєводства; східний – Віленське, Новогрудське, Поліське і Волинське воєводства; південний – Краківське, Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства; західний – Поморське, Познанське, Сілезьке воєводства.

Польща сформувалася як багатонаціональна країна, що створювало для її правлячих кіл проблеми політики щодо національних меншин. Свідченням цього є результати двох переписів її населення 30 вересня 1921 р. та 9 грудня 1931 р. Представники етнічних меншин критикували категорії перепису та отримані дані як викривлені. І дійсно, слід звернути увагу, що офіційна відмінність між «українськими» та «русинськими» чи між «білоруськими» та «місцевими» (так іменувалися білоруси, що проживали в районі польсько-українського пограниччя) видається штучною з метою скоротити статистичну наявність українців та білорусів та вплинути на їхню підсвідомість, оскільки представники цих новоявлених меншин не ототожнювали себе з українцями та білорусами відповідно, відчували себе відмінними націями, а отже, в перспективі вони мали швидше асимілюватися. Треба зазначити, що у 1921 р. етнічність у переписі визначалася національною тотожністю респондента, а десятиріччя потому вона виводилася з його рідної мови, «якою він традиційно мислить та спілкується зі своєю родиною». Вживання в нові умови і усвідомлення того, що зробити кар'єру можливо, лише володіючи польською мовою, змушувало багатьох представників етнічних меншин визнавати через десять років польську мову рідною [10, с. 96–97].

Ця зміна мала відбитися на серйозному падінні кількості німців, зафіксованому між двома переписами, хоч еміграція тут також відіграла свою роль. Менш значною відмінністю є те, що перепис 1921 р. містив різні категорії військового персоналу, розміщеного в казармах, а перепис 1931 р. – ні. В останні роки цей персонал налічував, за даними Ротшильда, 191473 осіб. До того ж, оскільки кордони остаточно не делімітувалися аж до того 1922 р., статистика населення для Сілезії та Вільнюса визначалася у переписі 1921 р. інтерполяцією даних 1919 р. Згідно з ним цей регіон міжвоєнної Польщі від 1922 р. зріс за рахунок остаточного включення чехословацької частини Сілезії (Цешинський район). Щодо регіонів, то поляки переважали в центральному, натомість із наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. А на Поліссі, Волині, у Східній Галичині вони становили меншість населення: зокрема, на Поліссі – 24 %, Волині – 16 %, у Східній Галичині – 26 %. На 1921 р. польське населення переважало у великих містах: Познані й Кракові – по 94 %, Варшаві – 72 %, у Лодзі – 62 %, Львові – 62 %, Вільно – 56 % [2, с. 116–117]. На сході країни було більше литовського, білоруського та українського населення. У західній частині Польщі значний відсоток становили німці. Євреї зосереджувалися в різному, але однаково виразному сенсі. 80 % із них мешкали у містах, а вже у 1931 р. вони становили 25,2 % жителів 12 найбільших міст із населенням понад 100 тис. осіб, хоча це лише 9,8 % загальної чисельності населення країни [6, с. 462].

Що ж стосується конфесійної належності, то населення Польщі було переважно римо-католицьким з невеличкими православною та протестантською меншинами. Литовці були римо-католиками навіть більшою мірою, ніж поляки, але 4/5 німців були протестантами. Маса іудеїв за релігією розглядали себе як євреї за національністю і розмовляли на їдиш або на івриті, проте значна частина вказувала польську як свою рідну мову і відповідно ототожнювалася в національних термінах. Переписи чітко фіксують проблему східнослов'янських меншин. Оскільки прихильники православної та уніатської конфесій майже виключно були вихідцями з білорусів, українців та росіян, це певною мірою засвідчує, що кількість парафіян у цих двох церквах має суттєво перевищити кількість цих трьох етнічних меншин, і виявляється, що багато білоруських та українських віруючих православного та уніатського обрядів схилилися або змушені були проголосувати себе етнічними поляками [4, с. 169–171]. До того ж білоруські римо-католики часто ототожнювалися як вірні «польській вірі» і відповідно записувалися також як етнічні поляки. Будучи тоді політично частково недорозвинутими, селяни зі східних меншин мусили бути готовими своєю національністю або мовою, але не релігією, записувати неправильно. Більшість білорусів були православними, меншість – римо-католиками, а українці були православними та уніатами. Треба також зазначити, що приріст населення був найвищий у східних воєводствах, де зосереджувалися ці дві етнічні групи і утворювали сільські більшості. Так, середньорічний приріст населення у східних воєводствах країни за 1921–1931 рр. становив 3,0 %, тоді як у центральних – 1,7 %, а в західних – 1,0 %, південних – 1,3 % [9, с. 52–53]. Значна строкатість у релігійній приналежності відновленої Польщі посилювала гостроту національного питання, що позначалося на консолідації польського суспільства.

Слід підкреслити, що саме єврейська, українська, білоруська та німецька меншини були найвагомішими і найчисельнішими у новопосталій Польщі. Білоруська та українська меншини були настільки ж переважно сільськогосподарськими та сільськими в соціальній структурі, наскільки єврейська – комерційною, ремісничою та міською, тоді як німці мали мішану структуру [11, с. 165]. Дві слов'янські меншини були також свідомо автохтонні у регіонах поселення, тоді як німці та євреї почасти були на оборонних позиціях – перших запрошували до Польщі у середньовічні часи, а другі прибули як сучасні колоністи [9, с. 54]. Якщо три християнські меншини спершу були задоволені опікуванням їхньої власної етнічності і мали теоретично реалізовувати свою національну духовність, то політична дилема євреїв була проблематичнішою. Не маючи суміжної власної держави, в яку можна було б увійти, і, отже, не маючи чіткого етнічного інтересу на територіальному фрагменті Польщі, вони мали політичну позицію, яка хиталася між загальноетнічною солідарністю меншин проти польського панування, з одного боку, і зусиллями, спрямованими на укладання особливої угоди з польською владою – з іншого; угоди, згідно з якою вони могли сподіватися виторгувати підтвердження територіальної та політичної цілісності держави та її влади в обмін на специфічне забезпечення їхніх культурних особливостей та освітніх потреб [3, с. 85–86].

Влада не могла не рахуватися з єврейством, адже чисельність цієї меншини складала 2,8 млн осіб, що заселяли переважно міста і містечка у східній частині країни. У деяких містечках Люблінського, Волинського і Поліського воєводств вони сягали 50 % населення. Серед євреїв помітною була соціальна поляризація, багата єврейська буржуазія посідала впливові позиції у фінансах, підприємстві, серед єврейської інтелігенції була значна частка лікарів, правників. Хоча поступово частка євреїв нівелювалася у здобутті цих професій завдяки квотам прийому студентів. Так, у 1928–1929 рр. євреї становили 20,4 % в усьому університетському студентстві, а вже у 1937–1938 рр. – всього 9,9 % [9, с. 56–57]. До того ж в університетських стінах студентству дозволялося впроваджувати гетто з лав,

побиття своїх єврейських однокурсників. Таким чином, давалися взнаки антисемітські погляди, поширювані національними демократами через антипольську позицію євреїв під час польсько-української війни, через приналежність багатьох євреїв до лівих партій. Тому не дивно, що набуває поширення сіоністська течія, яка наполягає на релігійній та культурній замкненості життя єврейських громад.

Німецька меншина міжвоєнної Польщі, будучи економічно заможною та соціально добре збалансованою, скаржилася перш за все на освітню дискримінацію, особливо в Сілезії, де енергійні зусилля докладалися до культурної полонізації. Спосіб, яким адмініструвалися земельна реформа, промислові вкладення та бюрократичне поповнення, також принижував німців, багато з яких емігрували до Німеччини. Загалом, німецька меншина налічувала понад 1 млн осіб. У соціальному плані серед них було багато великих землевласників, підприємців, заможних селян. У Поморському воєводстві, де німці становили 18,5 % населення, 1/3 їх була великими землевласниками; у Познанському воєводстві німці склали 16 % населення, з них 41 % землевласників; у Сілезькому воєводстві їм належало 56 % земельної власності. Німецький капітал у польській промисловості на 1936 р. складав 56 % [6, с. 463]. Німці вміло використовували надані їм Конституцією та міжнародними угодами права, а тому мали десятки господарських і культурно-освітніх організацій, які перебували під переважним впливом націоналістичних партій. Серед партій правого спрямування виділялась Німецька партія праці.

Білоруси розглядалися польською владою як ті, що мають найнижчий з усіх етнічних меншин держави рівень політичної свідомості. Чисельність білоруського населення досягала 1,6 млн осіб, абсолютну більшість якого складало селянство; білоруська інтелігенція була нечисельною. Значний вплив на селянство мала Комуністична партія Західної Білорусі. Польські власті розраховували на швидку полонізацію білоруського населення. З цією метою вони використовували освітню політику, а також сприяли поширенню серед православного населення римо-католицького віровизнання. Багато білорусів були зачаровані на загальну думку кращою політичною та економічною долею своїх одноплемінників з Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки у Радянському Союзі. Їхнє зачарування сусідньою комуністичною моделлю, у свою чергу, тривожило польські власті, які прагнули переслідувати цей білоруський націоналістичний рух, який, однак, проявляв тенденції до посилення. На час розвалу Польщі у вересні 1939 р. лояльність її білоруських громадян була поділена між прагненням незалежності та надіями на возз'єднання зі своїми радянськими білоруськими братами [5, с. 96–97].

Частка української нації, яка долучилася до міжвоєнної Польщі, була переважно сільськогосподарською. Але навіть всередині суто української сільської місцевості людиність південно-східних невеликих міст становили польські чиновники і гарнізони та польські й єврейські фахівці та торговці. Малоземельні українські селяни ждали ділянок, якими володіли польські поміщики [1, с. 58–59]. Таким чином, українська проблема в міжвоєнній Польщі була соціальною, економічною та культурною, а водночас і політичною. Українці були ображені, відчужені мовним тиском і культурною полонізацією, економічною експлуатацією та польською колонізацією, так само як обмеженим доступом до вищої освіти, державної кар'єри та сфальсифікованим представництвом у законодавчих органах [8, с. 60–61]. У 1930-х рр. польсько-українські стосунки перетворилися на майже партизанську війну, яка характеризувалася, з одного боку, вбивствами польських політиків, посадовців та колоністів, а з іншого – військовою брутальністю та «замиренням» українських сіл [7, с. 15–17]. Однак українцям вдалося розвинути активну інтелігенцію та сильний кооперативний рух, що стали оплотом захисту від полонізації.

Отже, кожна етнічна меншина зайняла у новій державі відведене їй місце, яке не завжди її влаштувало. Результати переписів засвідчили налаштування польської влади приховати реальну картину міжнаціональних стосунків у державі: чи то через небажання змиритися зі складнощами побудови мирної, здорової атмосфери спілкування з національними меншинами, чи то через бажання показати світовій спільноті примарну цілісність польського суспільства. Так чи інакше подальші дії влади говорять самі за себе: дискримінаційна шкільна політика, обмеження доступу до вищої освіти представникам етнічних меншин, насильне осадництво непольських за характером земель, надання пільг полякам при отриманні посад різних рангів, руйнування православних церков. І все це чинилося лише з метою змінити ось ті самі сухі цифри у переписах.

Таким чином, переписи населення у Польщі показали, що закривати очі на проблему існування великого конгломерату непольського населення було неможливо. Новопостала Друга Річ Посполита була загнана у глухий кут проблемами, створюваними етнічними меншинами: їхніми кількістю, розміром, неприборканістю, підтримкою ззовні, бідністю. Польща була двічі поставлена в невідгдане становище, маючи одночасно впоратися з реінтеграцією надовго роз'єднаних після поділу частин польської державної нації і з виробленням найбільш адекватного підходу до вирішення проблеми етнічних меншин. І тут, вочевидь, давалася ознака яскрава несумісність кордонів держави з її етнічним наповненням. Переписи населення стали першим кроком на шляху до вирішення національного питання в Польщі. Вивчення їх результатів дає можливість глибше проникнути в сутність і націленість дій керівних сил у Польській державі, зрозуміти причини виникнення специфічних явищ в соціальному, економічному, політичному житті країни.

Бібліографічні посилання

1. **Айненкель А.** Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період / А. Айненкель // «І»: Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 28. – С. 57–75.
2. **Алексієвець Л.** Новітня історія Польщі (1918–1939 рр.) / Л. Алексієвець. – К., 2002.
3. **Гон М.** Етнополітика Речі Посполитої періоду інкорпорації західноукраїнських земель у систему держави (1919–1926 рр.) / М. Гон // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 84–90.
4. Дані переписів населення у Польщі (1921 р., 1931 р.) // «І»: Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 28. – С. 168–171.
5. **Дедурін Г.** Висвітлення національної політики Польщі щодо Західної Білорусі у 1926–1927 рр. на сторінках харківської преси / Г. Дедурін // Проблеми історії та археології України : матер. V Междунар. науч. конф. – Х., 2004. – С. 96–98.
6. **Зашкільняк Л.** Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Л., 2002.
7. **Кучерепа М.** Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // Україна-Польща: важкі питання. Матер. II міжнар. семінару істориків. – Варшава, 1997. – Т. 1-2. – С. 11–28.
8. **Мельник Г.** Політика польського уряду в Східній Галичині (1918–1926 рр.) / Г. Мельник // Укр. іст. журн. – 2003. – № 2. – С. 59–63.
9. **Ротшильд Д.** Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Д. Ротшильд. – К., 2001.
10. **Сивіцький М.** Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. – К., 2005. – Т. 1.
11. **Смолей В.** Польське сільськогосподарське осадництво в Західній Україні в 1920–1939 рр. / В. Смолей // Україна в минулому. – Л., 1999. – Вип. 9. – С. 163–176.
12. **Яровий В.** Історія західних та південних слов'ян у XX ст. / В. Яровий. – К., 1996.

Надійшла до редколегії 24.10.2009.